

Da Bavania pon ins admirar anc en blers lieus l'usit dad «ir cun la steila» sco qua a Surava.

FOTO N SIMMEN

Il Chalandamarz (sin la foto ad Ardez) vegn attribui a la gruppa fitg veglia dals cortegis da canera.

KEYSTONE

Tradiziuns ed usits en terra rumantscha

■ L'intschess linguistic rumantsch è ritg da vegls usits savens ingenius da pro-vegnientscha pajauna, romana u vegl cristiana che vegnan cultivads anc oz en las differentas valladas.

Bavania

Festa da la giuventetgna dal vitg en l'Engiadina Bassa (era: Babania), a Domat (Buaneia) ed en la Val dal Rain Anterior (Buania) che cuntegna sco element central il «trar oura las marusas» (Engiadina), las «bugadeias» (Domat), «las signuras» (Riein, Pitasch). En la plipart da las vals suttamettevan las cumpagnias da mats tut las mattas ad in avugà ch'era responsabel per lur cumportament moral. Ad Ardez tiravan ora las mattas da Bavania lur marus, l'uschenumnà marus da la zecla. Er a Domat vegnivan furmads ils «pèrs per in onn» tras la sort. L'usit è spari bunamain dapertut en il decurs dal 20avel tschientaner, sco era il «ir a mattaus» da quel di. Ad Ardez percenter vegn cultivà anc oz da Bavania il Bal da la schocca cotschna: il suentermezdi dals 6 da schaner tiran ora las mattas lur «char»; vers saira visita mingina ses marus per dar enconuscent ad el la sort. Sco simbol da la praschunia imperativa metta ella al mat in bindel cotschen enturn culiez; quai oblighescha quel da procurar che sia «marusa» possia sautar savens la saira da bal. En vitgs catolics ha lieu da Bavania il «ir cun la steila». Trais mats, travestids sco ils retgs Chasper, Meltger e Baltasar, portan sin ina stanga ina gronda staila cun ina laterna tras il vitg e chantan (escortads magari d'in chor u d'ina suita) chanzuns dals Trais Retgs, per las qualas els vegnan recompensads cun in regal (daners e.a.). Ina furma probablamain pli veglia da quest usit è quella ch'ils mats gievan cun stgellas d'ina chasa a l'aura e clamavan «Buania, Buania», ed or da fanestra vegnivan bittadas nuschs, tschaschas e paira tosta.

Chalandamarz / Calonda mars

Festa da la giuventetgna derasada pli baud en l'Engiadina (Chalandamarz) ed en il Grischun Central (Calonda mars). Il Chalandamarz vegn attribui a la gruppa fitg veglia dals cortegis da canera ch'avevan oriundamain tranter auter era il scopo da svegliar la fritgavladad. Tenor il chalendar roman valeva il prim da mars (*Calendae Martii*) sco entschatta da l'onn. Quel di va la giuventetgna da scola cun plumpas, zampugns e stgellas, decoradas per part cun flurs da palpiri da tuttas colors, tras las vias e giassas e stgatscha l'enviern cun chanzuns da primavera. La saira ha alura lieu il Bal da Chalandamarz. Quest usit ha survivi mo pli sco festa d'uffants en l'Engiadina, la Val Müstair, la Bergiaglia, il Puschlav, il Surmeir e la Val d'Alvra. Cun «Uorsin» han Selina Chönz ed Alois Carigiet rendi enconuscent il Chalandamarz sin l'entir mund. L'usit vegn ultra da quai dechant en numerusas chanzuns rumantschas.

I n'è betg scleri sche l'usit da «l'hom strom» signifitga la stgatschada simbolica da l'enviern u sch'el va enavos sin l'usit oriund da l'aduraziun dal sulegl.

FOTO LO

Dretgira nauscha

Instanza morala parastatala convocada antruras a moda veglia u formala sin fundament da la pratica giudiziala ordinaria da la Veglia Republica, numnada era dretgira dals mats. Da questa dretgira è naschidas en Surselva las «dretgiras nauschas denter Tscheiver e Cureisma» che rendevan public a moda ironica surpassaments morals e narradads commessas en vischnanca. Sco giustizia arbitrara (giustizia da Lynch), l'emprim spontana, alura pli e pli reglada, ha la dretgira dals mats exercit fin a sia aboliziun en il 18avel tschientaner (Engiadina, Puschlav) respectivamain a ses scumond chantunal il 1856 quasi dapertut pura giustizia populara senza basa legala. Ella furma l'instanza morala en vischnanca era là nua che las leschas n'avevan nagina vigur (nauschas disas, dispitas matrimonialas, afferas d'amur). Cun far star mal ils «putgants» davant il public, bagnar els en il bigl u stgellar ora els vegnivan ils vischins savens tirannisads. Questas dretgiras eran structuralmain fitg diversas. Ellas vegnivan regnidas durant tscherts dis da l'onn sut tschiel avert (Cadi, Lumnezia), a chaschun dad accusaziuns (Panaduz) u ina giada l'emna / il mais. Reactivada a Mustér il 1989.

Hom strom

Veglia isanza pratigada a Scuol. La damaun da l'emprima sonda da faver van ils mats da Scuol tar ils purs a ramassar strom che vegn alura entretschà cun art ad in um da strom. Il suentermezdi vegn l'Hom strom transportà a l'anterior lieu da dretgira (Gurlaina) ed ars la saira. Oriundamain (ed enfin l'entschatta dal 20avel tschientaner) vegnivan ars trais umens da strom (per mintga terzal in) en lieus determinads (Vi, Clozza, Praem / Scuol Sor). I n'è betg scleri sche quest usit signifitga la stgatschada simbolica da l'enviern u sch'el va enavos sin l'usit oriund da l'aduraziun dal sulegl.

Parada

La parada dals giuven, il pli savens en uniforma militara e cun arma, manava – e maina per part anc adina – las processions a l'ocasiun da festas ecclesiasticas catolicas, suandada da las bandieras da las unions dal vitg. La furma la pli festiva e tradiziunala da quel usit vegn anc tgirada a Domat. En il Puschlav ed il Surses è la parada vegnida remplazzada sut pressiu dals chapuschins tras confraternitads. A quellas appartegna probablamain era la Processiun dals confrans, in usit lià a la baselgia e cultivà il Di da las olmas (2 da november) en il Surses. Las confraternitads religiosas vegnivan cultivadas anc fin a l'entschatta dals onns 1960, oz sa preschentan ellas dentant mo anc a Sur.

Plaz da filar / filadè

Sairada da trategniment, a la quala las dunnas sa radunavan cun lur filadè. Numnà era Tramagl da filar u Tramagl da filadè. A quest «ir a plaz / plazzin» en stiva da filar ha Tumasch Dolf deditg ses famus gieu cun chant «La stiva da filar» (1924).

Punschadurs / Puntgadurs

Purtaders d'in vegl usit pajaun deditg a Bacchus, il dieu dal vin. Quest usit vegniva tgirà en il 16avel tschientaner en la regiun da sur il gaud da Flem (Surselva).

Schlitteda / Schlittada

Usit da la giuventetgna engiadinaisa d'origin betg enconuscent. Festa da divertiment senza fund istoric. Ina dumengia da schaner bardigliavan ils giuvenils chavals per ir cun ina giuvna en schlitta d'in vitg a l'auter. En ina ustaria passentav'ins alura cun spaisa, bavronda e chant in per uras allegraivlas. Oz sa partecipeschan era pèrs maridads a la Schlitteda / Schlittada ch'è daventada oravant tut en l'Engiadina/Ota in'attraziun turistica.

Silvester / Bumaun

En il Grischun rumantsch chattan ins differentas furmas dad usits da Silvester e Bumaun. A Tinizong en il Surmeir p. ex. festivesch'ins ina sort da chant da Silvester. Mats elegids van vers mesanotg da S. Silvester tras il vitg, chantond la chanzun «paclanga» (paclauna) ed esprimind giavichs. La damaun da Bumaun (Bumang) van alura ils mats da chasa en chasa a giavichar in bun onn nov. En Surselva gievan (e van per part anc oz) tut ils scolars da Bumaun da chasa en chasa a «cattar bienmaun»: els giavichan in «bien niev onn» e survegnan per quai intgins raps. En la Val Tujetsch vegnivan figliols e figliolas envidads da lur padrins e madritschas tranter l'entschatta da december e Bavania (Buania) al «bienmaun» («ir per bienmaun») – in past ordvart festiv, suandà da divertiment e terminà vers saira cun la surdada dal regal als figliols ed a las figliolas.

Stapfer / Stopfer

Quest usit gia daditg spari vegniva cultivà en Surselva almain en il 16avel tschientaner. El vegniva tgirà da commembers d'in tschertgel cultic, ina sort da mastergnanza da nars che festegiava en cuirass vegls usits da primavera e da tscheiver che finivan en ina sort d'extasa.

Trair paliets

Usit cultivà en Surselva anc en ils onns 1950 dals mattatschs a l'entschatta da la bunatscha / marschauna. D'in lain senza roma vegniva taglià in palièt (ina frizza) da 20–30 cm lunghezza cun in piz davantvart, ina pala davosvart ed ina crenna al punct da gravitaziun. Il palièt vegniva tratg cun ina «gaischla» (ina corda vi d'in bastun, omadus da ca. 50 cm lunghezza). Cun quel usit vegniva stgatschà l'enviern.

Trair schibettas

Quest usit deriva dal temp precristian. El vegn anc cultivà sco «usit da l'amur» a Danis-Tavanasa ed a Dardin sco era a Vaz Sut. La saira da l'emprima sonda suenter mesemna da la tschendra tiran ils mattatschs e giuvenils umens cun in lung bastun las schibettas ardentes (rudellas da lain) d'ina collina sur il vitg giador en la val. Las schibettas vegnan deditgadas mingamai ad ina mattatscha u giuvna («Oh, tgei biala schibetta per la Maria»). Alura van ils buobs a pushegn tar lur adurada.

Tscheiver

Usit da l'ir cun masclas per las giassas, cultivà tradiziunalmain en las regiuns catolicas dal Grischun rumantsch, celebrà dapi la mesadad dal 20avel tschientaner (sche insomma) mo pli sco tscheiver dals scolars la gievgia grassa. La cursa da mascaradas – in usit pajaun per scurrentar l'enviern – aveva a Domat fin avant paucs onns in caracter tradiziunalmain particular (cun las

renumadas masclas d'Albert Willi), ed il Tscheiver finescha là cun la gievgia grassa e betg cun la mesemna da la tschendra. Ils muments culminants dal Tscheiver èn, ultra da la gievgia grassa, il «margis bel». Quest usit vegn per part puspè vivifitgà – sco attractivitat turistica – u reintroduci (p. ex. en vitgs protestants). *Adolf Collenberg*

Mantinadas

Usit pratigà da la giuventetgna grischuna da Bumaun, da tscheiver, da primavera u durant in spusalizi, sursilvan Mantinadas, surmiran Mintinadas, vallader Mantinadas / Mattinadas, puter Mantinedas. Quest usit deriva apparentamain d'ina festa da musica e saut organisada per beneventar la primavera ed il resvegli da la vegetaziun. A quai regordan versets d'uffants da la Bergiaglia, ma era las Mantinadas da Vrin e Lumbrein: in giuven porta ina giuvna (poppa da strom) en in vonn e sauta cun ella en rudè, accompagnads dal chant da la giuventetgna. Las Mantinadas en Surselva eran per regla in cortegi costumà, organisà en tscherts vitgs da la giuventetgna a la fin dal tscheiver (a Trun cun l'um selvadi, il vegl e la veglia). A Vella gievan ils giuvenots il mardi da tscheiver da chas' en chasa tar las giuvnas, faschevan là in ceremonial e dumandavan in dun per festivar alura la saira en cuminanza (documentà il 1820). En Engiadina/Ota eran las Mantinedas in usit da spusalizi. La saira dal di d'annunzia dal spusalizi sa radunava la giuventetgna dal vitg davant la chasa dals spus, tegneva plets e fascheva printgas, sautava e sa divertiva fin che quels offrivan ina tschavera u pajavan in bal. A quest eveniment regorda era l'usit dal Vin da cavals, derasà en la Foppa (Flond) ed a Trin: la cumpagnia da mats barricadava la via al spus e laschava puspè passar el pir suenter ch'el aveva deponì ina spendradira che relaschava el dal ravugl da la giuventetgna nubila. En l'Engiadina designava il term Mantinadas / Mantinedas era simplamain il chantar e sunar dals mats la notg sut las fanestras da las mattas, quai che regorda a l'usit dal Ir a mattaus. A Ramosch, Tschlin ed en auters vitgs engiadinais celebrava la giuventetgna las Mantinadas ils 2 da schaner cun in cortegi, suandà d'in past festiv cun musica da saut. Las Mantinadas èn svanidas quasi complettamain en il Grischun dapi il 19avel tschientaner e surtut suenter la Segunda Guerra mundiala.

Martin Bundi

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.